

Министерство образования Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Средняя общеобразовательная школа с. Кунгуртуг Тере-Хольского
района

РАССМОТРЕНО

Руководитель МО

Тамаа В.В.

Приказ №1
от «28» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Августов М.М.

Приказ №1
от «28» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

внеурочной деятельности

«Өг-буле педагогиказы: тыва чоннуң үндезин кижизидилгези»
для учащихся 11 класса.

Кунгуртуг 2023

Тайылбыр бижик

XX вектиң 90 чылдарының эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни чонунга дөмей омурдүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистиң Тыва Республикавысты чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлеге, өөрөдилге черлериниң чада бүрүзүнге кижизитпишаан өөрөдир ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажыл дээштиг, үре-түннелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзу-чаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Өөрөдилге талазы-биле күрүне политиказының бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөрөдилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурнуку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктыраарын негеп турар¹.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан

¹ ТР-ниң өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3

чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажыл-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харыысалгалыг деп чүве кижитөрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүлө – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, непереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк өскөнниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14–16 харлыында оларга өг-бүлө, өгбелер, аныяк өг-бүлө, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 8–9 класстарынга «Өг-бүлө педагогиказы» деп немелде өөрөдилгеге чорудар эртемни өөредирин сүмөлөп турар.

Ооң кол **сорулгазы:** тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүлө кижизидилгези уругну кижит болур кылдыр ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктөрүн, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларның боттарын амыдыралында эң-не харыысалгалыг хамааты болуп өг-бүлө тударынга белеткээри болур.

Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында **чугула айтырыгларны** шиитпирлээринден хамааржыр:

1) өг-бүлө дугайында делегейниң чоннарының фило-софтарының, шылгараңгай эртемденнериниң болгаш башкыларының салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраары;

2) тыва өг-бүлө, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медерелдии-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдар, ёзулалдар, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштырары;

4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри.

Салдынган сорулгаларны боттандырары нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угаадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, ооң шиитпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, чуртталгадан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук эртем үениң агымында турар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис.

Үениң байдалынга дүүштүр программаны боттандырары-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– өг-бүле педагогиказын өөренип тура, уругларны өг-бүле – кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда, чоннуң өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдарынга, ёзулалдарынга, ужурларынга даяныры;

– делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угаан-ныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөңнеттинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары;

– кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөрөдир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөрөдилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөрөдилге планынче киирери;

– өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтуг, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

– уругларны өг-бүлеге кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөрөдилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин чедип алыры.

Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

– бодун тодаргай өг-бүлениң, төрел-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, тарадып чорууру;

– тыва өг-бүле, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медеделдиди-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири болгаш сагып чорууру;

– ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас чогаал, өг-бүле, чоннуң байыралдары, национал оюннар, бойдус дээш о.ө;

– боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;

– ада, ие кандыг болурун, чоннуң чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

– кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүледе, төрел-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыыры, «Салгал ыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– ынакшылды камнап, аңаа шынчы болурун, база ынак эжи дээш чурттаарын миннири;

– өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга

Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алыр аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирин тускайлаан (Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр).

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, деңнээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шингээди, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурлуг. Ындыг болганда, өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түңнелди үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүүл – тема бүрүзүнүң соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү «ажык-чугаа», презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, «төгерик стол» дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы арга-методтарны, кичээлдин хевирлерин боттары тургузары чугула.

Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харыызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып

билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш «ажык чугаа» дээн ышкаш өске-даа кичээлдерниң хевирлеринге уругларның киржилгезинден түңнөп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда, оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлелерниң чижээнге дээштиг, солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүң шилилгези болур.

Дуржулгага даянган кичээлдерге көрдүнгөн номнар данзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызы ийи дыл кырынга бердинген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылда киирген ажылдар бар. Кижичүгле бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илередин билир бис, ынчалза-даа орус дылда киирген сөзүглелдер харын-даа уругларның ийи дылды денге ажыглаарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долузу-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шак-үениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөрөдилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышаан, аңаа чогуур немелделерни боттары киирип ажылдаары билдингир.

Тематиктиг планнаашкын

Шактарның хуваалдазы

11-ки класска өөренир чуулдер

№	Өөренир темаларның аттары	Ниити шактар	Башкының билиг бээр шактары	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	2	1	1
2	Амгы үениң өг-бүлези: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шийтпирлээр айтырыглары	3	1	2
3	Назы-хар аайы-биле өг-бүлеге уругларны өстүрери, кижизидери	4	2	2
4	Кижизидилгениң психологтуг дөстери	3	1	2
5	Аныяк өскенниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харысалга, эртем-сургуул, ажил-агый, мергежил айтырыглары	6	2	4
6	Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары	6	2	4
7	Өг-бүле кижизидилгезинге ажыглаар чуулдер	4	1	3
8	Өг-бүле байыр-дойлары	4	2	2
9	Түңнел кичээл-үнелел	2	-	2
	Шунту	34	12	22

11 КЛАСС

1. ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын тургузуп келген төөгүзү.

1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннуң соңгааны-биле хүлээп алган «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» дугайында Россия Федерациязының Конституциясында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү.

Эдилгелиг Россия Федерациязының Конституциясында уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзарадырының, партиотчу, хамааты болгаш улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузары. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көөрү, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүне бодунуң хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турары.

1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазының бадылааны-биле хүлээп алдынган Россия Федерациязының Өг-бүле кодекизи.

Ниитилелдин хөгжүп сайзырааны-биле өгленириниң база өг-бүле тударының ёзулалдары, сагылгаларының тыптып келгени. Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ёзу-чаңчылдарның системазы. Тыва Республикада өгленирин РФ-тин Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүле Кодекизинге дүүштүр чорудуп турары.

Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүле чуртталгазын чүгле Хоойлуга үндезилеттинген өгленишкин магадылаар деп өөредигни кижини бүрүзү шингээди алыры.

Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентствозу.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының Үндезин хоойлузунда, Өг-бүле Кодекизинде чүү деп айытканын статьялар аайы-биле ушта бижинер.

2. Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54 дугаар статьязының 2 дугаар чүүлүнде «Уруг бүрүзү болур

чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билир, оларның сагыш салыышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?

3. Чүге хоойлу-дүрүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?

Ажыглаар литература

1. Закон о языках в Республике Тыва. Принят Законодательной палатой 19 ноября 2003 года. (в ред. законов Республики Тыва от 10.07.2009; 20.12.2010; 12.05.2011 N 416 ВХ-1, от 09.07.2012 N 1470 ВХ-1).

2. Конвенция о правах ребёнка (принята Генеральной ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года, вступила в силу 2 сентября 1990 года).

3. Конституция Российской Федерации принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с внесениями изменениями от 4 июля 2020 г. одобрена общероссийским голосованием.

4. Конституция Республики Тыва (тув. Тыва Республиканың Үндезин хоойлузу) – Основной закон Республики Тыва, принятый 6 мая 2001 года. С изменениями от 24 июня 2003 г, 28 декабря 2005г и 11 апреля 2010 г.

5. Семейный Кодекс Российской Федерации. Утверждён Государственной Думой, вступил в силу 1 марта 1996 года с исправлениями в 2019 г.

6. Федеральный закон «Об актах гражданского состояния» от 15.11.1997 № 143-ФЗ с изменениями на 01.01.2020 г.

2. АМГЫ ҮЕНИҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ: БАЙДАЛЫ, ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүлениң байдалының дугайында айтырыгларның ниитилелди дүвүредип турары. Өг-бүле айтырыгларын философия, демография биле социология, юриспруденция, этнография, медицина, физиология болгаш генетика эртемнеринде шинчилеп турары.

Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалы. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазының, төөгүзүңүң хамааржыры. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне».

Өг-бүлениң мурнунда янзы-бүрү бергелер, оларның хевирлери, шийтпирлээр чугула айтырыглары. Өгленген улустуң өнчү-хөрөңгизи.

Өг-бүлениң, ада-иениң кижиниң эң-не дээди байлаа – ажы-төлү.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларын шинчилээриниң талазы-биле кандыг эртемнер боттарының үлүүн кириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыңнадыглардан кылыңар.

2. Өг-бүлениң сүзүктерин сактып көрээлинер: кижини, өг-бүле, ажыл, кадыкшыл, төрөөн чурт, төрөөн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүге олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул?

3. Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне» / «Крепка семья – крепка держава» деп орус улустуң үлегер домааның утказын тайылбырлаңар.

4. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүндөн өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүге ынча дээр бис?

5. Амгы үеде өг-бүле амыдыралында кандыг бергелерге таваржып турарыл? Оларның чылдагааннары чүдел?

6. Өг-бүлениң өнчү-хөрөңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир?

7. М.А. Күжүгеттин «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылының кижизидилгеге салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

8. Л.Х.Ооржактын «Адашкылар», «Өннүг кижини» деп чечен чугаалары-биле таныжыңар. Кыргыз-аваның, ада кижиниң уругнуң кижизидилгезинге салдарының дугайында чугаалаңар. Кыргыз-ава

оглунга, «өңнүг»-даа төрүттүнүп келген болза, кайы хире ынактыр? Оглу ачазын кандыг арга-биле шын амыдыраарының оруунче эккелген-дир?

9. «Аас-кежиктиг өг-бүлөм» деп кыска чогаадыгдан бжиңер.

10. Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактың «Кырган-авам чугааларындан» «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырыгларга харыылаңар:

10.1. Кырган-ава чүге арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурган-дыр?

10.2. Тоолчургу чугаада Сүртенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүге аксыпканыл?

10.3. Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугаалаңар. Кандыг чүдек уржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчууруңарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүретти?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Иргит Л.Х. Тываның сураглыг херээженнери. – Кызыл, 2008.
2. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл 2020. – А. 274–279, 296–302.
3. Ооржак Л.Х. Өңнүг кижиги. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2018. – 216 а.

Орус дылда

1. Государственный доклад о положении семей с детьми в Республике Тыва за 2018 год / Одобрено постановлением Правительства Республики Тыва от 11 июня 2019 г. N 252-р.
2. Молитва о матери. Авам сени ырлап чор мен/Автор-составитель У.Эртине. – Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2011.

3. НАЗЫ-ХАР БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕГЕ КИЖИДИЛГЕ

Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улузунуң уруглар кижизидилгезинде назы-хар хуваалдазы. Үндезин кижизидилгениң суртаалчызы К.Б. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар

кижизидилгени чорудары. М.Б. Кенин-Лопсаңның, Г.Д. Сундуй-нун, назы-хар хуваалдазы.

Педагогика, психология эртемнериниң хар-назы дугайында шинчилелдери. Назын халыыны (аагы) – бойдуштуң кижги бүрүзүнге онаганы шылгалдаларының бирээзи.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Тыва улусчу педагогикада назы-харга хамаарышкан кандыг-кандыг ёзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодуңарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот-үнелелден кылып чоруткаш, ажык чугаадан чорудуңар.

2. Тываның улустуң чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чаңчыл» деп литература даңзызында бар номундан назы-хар аайы-биле кылып билер ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

3. Назы-хар бүрүзүңүң онзагай көстүп кээр шынарларын чугаалаңар, шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удуртулга болдуңар дизинерзе, чүнү чугула деп бодаар силер?

4. Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдыңар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар?

5. Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдыңар?

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист.

болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

3. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. 2 кезектиг. – Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

4. Тэвэк А.К. Чеди назын. – Кызыл: Республиканская типография, 2006. – 60 а.

5. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 2016. – А. 182–189.

6. Сандан З. Кижини болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. аныяктары, 1990, окт. 30. – А. 4.

7. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. – Кызыл, 2004. –141 а.

8. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.

9. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. – Кызыл, 2007. – 5–25, 107 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

4. ААЖЫ-ЧАҢНЫҢ ПСИХОЛОГТУГ ДӨСТЕРИ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ

Аажы-чаңның чажындан хевирлеттинери. Нерви системазының чаш төлдү азырап, доруктуруарына салдары. Уругларның нерви системазының сайзыралының аайы-биле онзагайы. Ону барым-даалап тус-тус шинчилелдерге таарыштыр сүмелерни кадары.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Психология эртеминиң өг-бүлеге, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин аданар.

2. Аажы-чаңның психологтуг дөстериңге чүнү хамаарыштырып болурул?

3. Уругларны психологтуг онзагайы ёзугаар кандыг бөлүктөргечарып турарыл? Оларның онзагай демдектерин айтыңар.

4. Кижиниң чылының эргилдезиниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Кижиниң бодунуң алдынып чоруурунуң дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турарыл?

6. Тыва улустуң чугаа культуразының дугайында ажык чугааны чорудуңар.

7. Тыва чоннуң психологиязының онзагайын тайылбырлаңар. Чоннуң психологиязында мөзү-бүдүшке хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывыңар, рефераттардан Товуу Н.О. айыткан номунга даянып тургаш, «Тыва кижии – кымыл ол?» деп темага бижинер.

Ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011.

2. Тываларның сагыш-сеткил өнчүзү (Духовное наследие тувинцев): Серия [Электронный ресурс] /Сост. Л.С. Мижит; Отв. ред. Б.А. Донгак; ТИГПИ. – Кызыл, 2018. – Режим доступа: <http://tigpi.ru/docs/news/2018/june/28/tit.pdf>

3. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

Орус дылда

1. Андреева Т. В. Психология семьи. – СПб. : Речь, 2007. – 384 с.

2. Духовно-нравственные основы семьи: Этика и психология семейной жизни: Ч. 1: Остров духовной жизни// Ч. 2: Семья в русской литературе: Хрестоматия для учителей (сост. Кислицина Т.Г.; под общ.ред. док.филол.наук Троицкого В.Ю.) Изд. 2-е, испр. Серия: Библия. – Москва: Мир, 2019. – 256 с.

3. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – 169 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8. Тот же [Электронный ресурс]. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

4. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1981.

5. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2013.

6. Товуу Н.О. Психологические характеристики семьи этноса тыва: Монография / Н.О. Товуу; М-во образования Рос. Федерации. Гос. ун-т упр. Каф. социологии и психологии упр. – М.: Гос. ун-т упр., 2001. – 210, [4] с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-215-01195-8.

5. АНЫЯК-ӨСКЕННИҢ АМЫДЫРАЛДА ТУРУЖУ, КЕЛИР ҮЕЗИ: ЫНАКШЫЛ, ХАРЫЫСАЛГА, ЭРТЕМ-СУРГУУЛ, АЖЫЛ-АГЫЙ, МЕРГЕЖИЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өзүп олурар кижиге бодунуң амыдыралыңга боттуг туружун хевирлээринге сагыыр чүүлдер. Бир дугаар ынакшыл. Аныяктарның быжыг найыралындан, оларның ынакшылыңга бердингенден, шынчызындан өг-бүлениң тургустунары. Ёзулуг ынакшыл.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Кижиниң амыдыралында быжыг туруштуу дээрге канчаар билип ап турар силер?

2. Кандыг аргаларны долuzu-биле ажыглап тургаш, бодунуң чуртталгада туружун кижиге хевирлээр-дир?

3. Ынакшыл деп чүл, ону бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар.

4. Библияда Апостол Павелдиң ынакшылдың йөрээл ырызы гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредиин тыва дылче очулдуруңар, утказын тайылбырлаңар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит».

5. Д. Монгуштуң бижээни номчаан шүлүүвүсте ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харыызы чүү болган-дыр? Кандыг түңнелге кээп болур-дур? Ынакшыыры амыр-дыр бе?

6. С.Б. Пюрбю ынак кызын кандыг деңнелгелер, эпитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алыңар.

Ажыглаар литература

1. Даржай А.А. Дың-на чаңгыс: шүлүк дептери. Кызыл. 2014. – 231 а.
2. Коринфяннарга Апостол Павелдиң бижимел кыйгырыы <https://allbible.info/bible/sinodal/1co/13>
3. Тыва шүлүк чогаалының антологиязы. Кызыл, 2014. – А. 37–38; 199.
4. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези, Кызыл, 2016. – А. 54–56.
5. Соловейчик С.Л. Пушкинские проповеди. М.: Первое сент., 1999.
6. Педагогика для всех : Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] / С. Соловейчик, 365,[2] с. ил. 22 см. М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001 г.

Практиктиг кичээл

«Арыг-чараш ынакшылды алгап йөрээл» деп кичээл.

- 1) Ынакшыл дугайында ажык чугаа.
- 2) «Уран сөске чалгынналгаш...» Чогаалчыларның ынакшыл дугайында шүлүктерин, чечен чугааларын номчуп, кыска сайгарылгазын кылыр.
- 3) Ынакшылга тураскааткан шүлүктерни боттарыңар шилип алгаш, доктаадып ап, боттарыңар чогаадырын шенеп көрүңер.
- 4) Чураан чуруктар болгаш кыска чогаадыг-эссени бижиириниң мөөрейи.

5. АНЫЯК-ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Өг-бүле тудары – чуртталганың нарын шылгалдаларының бирээзи. Чаа өг-бүлеге карышкактар, кандай чүүлдер. Өг-бүлениң таарымчалыг амыдырап чурттаарыңга психология эртеминиң сүмелери.

Айтырыглар болгаш онаалга:

1. Өг-бүле тударының чылдагааннарынга чүнү хамаарыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарынга тааржырының дугайында чүнү билдиңер?

2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл?

3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы деп чүл?

4. Душтук аныктарның мөзү-шынарының, өг-бүле тударынга хамаарышкан тыва ёзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдиңер?

5. Тываларның назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларның онзагай байдалының дугайында чүнү билдиңер?

6. Кыс уругнуң өг-бүле тударынга, ие кижиге болурунга белеткээрин канчаар билдиңер?

7. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарыга киржилгези деп чүл?

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. – Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

2. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөрөдиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.

3. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 а.

5. Колыбельные песни и сказки как педагогические миниатюры народов мира: Материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2019. С 8–16.

6. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 2016. – А. 182–189.

7. Сандан 3. Кижиге болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. Аныяктары, 1990, окт. 30, а. 4.

8. Сундуй Г.Д. Улусчу чаңчылдар: эртем-методиктиг үндүрүлгө. – 2004.

9. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар: 5–6 класстарга немелде өөредилгө ному. Кызыл, 2005.

10. Чап Ч.М. Кырган-ававыс аптаразы. Кызыл, 1989. – 141 а.

11. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.

12. Шаалы А.С. Кыстың бүдүжү. Кызыл, 2007. – 107 а. – а. 5–25.

Орус дылда

6. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

7. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – 212 с. – С. 72–78.

1. ӨГ-БҮЛҮГЕ КИЖИЗИДИЛГЕЗИНГЕ АЖЫГЛААР ЧҮҮЛДЕР

Тыва улустун аас чогаалы. Оюннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар, үлегер домактар, тоолдар, мифтер, йөрөөлдер, чаңчыл, ёзулал, ужур, ырылар. Оюннарның хевирлери. Угаан сайзырадыр тыва оюннар. Тевектээри. Сайзанактап ойнаары. Аныяктар оюннарының 7 хевири. Элээди оолдарның 3 оюну. Чугаа сайзырадырының оюннары. Салаалар бажынга ойнаар 4 оюн. Оюннарның алыс утказы. Ойнаарактарны уругларның боттарының даарап, кылып ап болуру.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргаларын, ажыглаар чепсектерин айтынар.

2. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлден эрттириңер, кижиге бүрүзү аас чогаалының жанрларының

кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылыңар.

7 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Ондар Ө.Ч., Монгуш Г.В. Кажык оюну (хевирлери болгаш дүрүмнери): өөредилге методиктиг сүмелер – Кызыл: ТывКУ, 2016.
2. Ондар Ө.Ч. Тевек оюну. – Кызыл: ТывКУ, 2018.
3. Самбуу И.У. Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
4. Сувакпит О.Ө. Хуулгаазын кажыктарым. – Кызыл, 1990. – 136 а.

Орус дылда

1. Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре: Ист.-этнограф. аспекты тувин. фольклора / Г. Н. Курбатский; Рос. акад. наук. Сиб. отд.-ние. Ин-т археологии и этнографии. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. – 462, [1] с. : ил.; 21 см.; ISBN 5-7655-0092-7
2. Ооржак Х.Д.-Н. Педагогическое содержание физической культуры народов Южной Сибири. – Кызыл, 1995.
3. Тувинские народные сказки / Сост. З.Б. Самдан. – Новосибирск: «Наука», 1994 – 460 с.
4. Э. Таубе. Сказки и предания алтайских тувинцев. – М., 1994. – С.14.

3. ӨГ-БҮЛЕ БАЙЫР-ДОЙЛАРЫ

Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи. Куда.

Куда хүнүнүң чырык сактыышкынын херечилээн кудалар. Тыва улустуң эрттирер ыдык дойларының бирээзи – уруг дою. Уруг бажы *хылбыктаар* дойнуң кол утказы. Дойлардан аңгыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнген хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым. Өг-бүле дойларын байырланчыг эрттирери.

Айтырыглар болгаш онаалга

– Өг-бүлениң байырлал-дойларын санап бижиир.

- Байырлалдар үезинде чүнү сагырыл?
- Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чүнү сагырыл, ол талазы-биле тускай дыңнадыгны белеткээш, эш-өөрүңерге чугаалап бериңер.
- Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чүнү сагыыр ужурлугул?
- Өг-бүле Кодекизинде аныяктарның амыдыралчы харназынын канчаар демдеглээнил?
- Кижиниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң тос үндезин сүзүктөрүн сактып бижиир: (1. Кижиге – бойдустуң дээди чаяалгазы; 2. Өг-бүле – кижиниң сүзүү; 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү; 4. Дыл – кижиниң сүзүү; 5, 6. Бойдус, күш-ажыл – кижиниң сүзүү. 7. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа); 8. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг; 9. Кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының Концепциязындан. – Кызыл, 2011 ч., а. 9–12).

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛ КИЧЭЭЛИ

Ажык чугаа. Айтырыгларга харыылар, маргыжылга, боттун бодалы, канчап чурттаарының бот бодалы. Өг-бүле – дээди сүзүк дээриниң бадыткалы.

Тайылбыр бижик	3
Башкыларга кыска методиктиг удуртулга	7
Шактарның чижек хуваалдазы	9
1класс	
Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы	10
Амгы үениң өг-бүлези: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шиитпирлээр айтырыглары	11
Назы-хар болгаш өг-бүлеге кижизидилге	13
Аажы-чаңның психологтуг дөстери болгаш кижизидилге	15
Аныяк өскенниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харыысалга, эртем-сургуул, ажыл-агый, мергежил айтырыглары..	17
Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары..	18
Өг-бүле кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер	20
Өг-бүле байыр-дойлары	21
Өг-бүле педагогиказын өөрөнгениниң түңнел кичээли	22

